

József Szentpéteri, *A tépei kincs / The Tépe Treasure*, Research Centre for the Humanities, Budapest, 2021, 141 p., 82 fig.; ISBN 978-963-416-263-6.

Una dintre descoperirile de prestigiu ale epocii avarice, care, până în zilele noastre, suscită un interes aparte, rămâne „tezaurul” de la Tépe, jud. Hajdú-Bihar, descoperit în anul 1911 și datat în secolul al VII-lea. Materialul a fost publicat curând după descoperire, încă din anul 1913, de către Géza Supka¹, însă o analiză complexă și comprehensivă nu a fost realizată până în zilele noastre.

Cartea lui József Szentpéteri, într-o prezentare bilingvă, engleză-maghiară, organizată în opt capitole și excelent realizată din punct de vedere grafic, își propune să analizeze această lacună a cercetării.

Încă de la început, sinteza lui József Szentpéteri demonstrează în *Introducere* [Introduction] și în capitolul 1, *How the Tépe Find Reached a Public Collection*, pe baza unei vaste documentații de arhivă (p. 7–8 și 11–35), că descoperirile făcute în locul denumit, de către localnicii satului Tépe, *Görbekert*, ar fi ajuns doar o parte (după autor, circa o treime) la un avar și, de acolo, după intervenția autorităților, la muzeul din Debrecin. În final, în urma tranșării unei rivalități muzeale, piesele au ajuns în depozitele Muzeului Național Maghiar din Budapesta. Astfel, se poate conchide că este vorba de o descoperire fragmentară, ceea ce mă și determină să fiu foarte circumspect în privința datării absolute a acesteia.

Capitolul 2, *The Find Circumstances* (p. 39–50), abordează microtopografia descoperirii, integrând în metodologia cercetării cadastrele de proprietăți din satul Tépe (fig. 25–26) și lista proprietarilor. În urma cercetării de teren efectuate, într-o primă fază doar cu un detector de metale, urmată de una de amploare, s-a ajuns la concluzia că noi date, care să aibă legătură cu această descoperire din epoca avară, nu mai pot fi identificate în locul respectiv, studiile de arhivă fiind mult mai utile. Trebuie menționat faptul că cercetările topografice au fost începute încă din anii '50 ai secolului XX de către János Makkay, cel care a reușit să determine –

chiar dacă relativ – locul descoperirii². Abordarea problemei microtopografiei descoperirii extinde și rafinează cercetările de teren ale autorului volumului (vezi fig. 21–26).

Capitolul 3, *Research History* (p. 53–60), tratează istoria cercetării tezaurului, structurată din punct de vedere cronologic în două părți – perioada 1911–1971 (3.1) și perioada 1972–2021 (3.2.) –, pentru ca, în subcapitolul 3.3., să se prezinte evoluția diferitelor concepte – greșite sau viabile – privind descoperirea de la Tépe-*Görbekert*. „Cariera științifică” a descoperirii a început chiar în momentul publicării sale, în anul 1913³, iar potirul de argint – componentă principală a tezaurului – a devenit încă de atunci un simbol al expoziției epocii migrațiilor din cadrul Muzeului Național Maghiar. Integrarea destul de rapidă a descoperirii în circuitul internațional i se datorează lui Nándor Fettich: acesta, în urma călătoriilor sale de studiu, a pus la dispoziția lui Marc Rosenberg și Leonid A. Matzulevich, ilustrații de calitate foarte bună, descoperirea fiind prezentată și la Expoziția de artă bizantină de la Paris (1931). Cercetările teoretice privind descoperirile de la Tépe au primit un nou impuls, odată cu apariția unei noi generații de arheologi (1972–2021); analizele acestor savanți au vizat, mai ales, cercetările aplicilor de centură, denumite „pseudo-catarame (pseudo-buckle belt sets)”, care au și adus rezultate importante. Sintetizate în subcapitolul 3.3, au fost prezentate, pe rând, cele mai importante momente ale stadiului cercetării de la Tépe, începând cu momentul descoperirii și terminând cu momentul 2018, an în care se publică rezultatele unui vast proiect de arheometrie, inițiat de către Orsolya Heinrich-Tamáska⁴.

² J. Makkay, *A tépei avar fejedelmi lelet előkerülésének körülményei*, ArchÉrt 88, 1961, p. 278–279.

³ Vezi *supra*, nota 1.

⁴ O. Heinrich-Tamáska, H.-U. Voß, *Goldene Pseudoschnallengürtel in der Avaria (7. Jh. n. Chr.): Studien zu Konstruktion, Herstellungs- und*

¹ G. Supka, *A tépei népvándorlászori leletről*, ArchÉrt 33, 1913, p. 395–408.

Fără îndoială, capitolul 4, *The Composition, Origin and Chronology of the Tépe Assemblage* (p. 63–85), reprezintă partea centrală a volumului, în care sunt descrise, prezentate și analizate componentele descoperirii: a) setul de veselă de argint (castron, potir, cană) fragmentar, având certe legături cu arta antică târzie; b) setul de centură, cu o aplică de aur de tip „pseudo-cataramă”, respectiv garnitură de aur pe mânerul de spadă și o piesă refolosită pe teaca de cuțit. Fără îndoială, pe lângă fragmentul de castron, cel mai mult în literatura științifică internațională a fost dezbătută aplica de aur masiv (59,92 grame) de tip „pseudo-cataramă”, cel mai probabil un import din atelierele bizantine. Atât aplica, cât și garnitura de spadă au fost încadrate în a doua treime a secolului al VII-lea, în cazul primei piese fiind citate analogiile de aur de la Bócsa, Kunbábony (așa-zisul cerc al aplicilor de aur de tip „pseudo-cataramă”), provenind din mormintele de elită de la mijlocul secolului al VII-lea.

Capitolul 5, *Archaeological and Historical Interpretations of the Finds* (p. 89–91), se leagă strâns de cel precedent, reprezentând un fel de subcapitol al părții anterioare. Interpretarea arheologică și istorică a descoperirii este împărțită în două subcapitole, în care autorul a formulat două întrebări, pe baza diferitelor păreri cunoscute în literatura de specialitate:

1. Descoperirea de la Tépe reprezintă o parte din setul unui mormânt sau un fragment de tezaur?

2. Semnifică aceasta – indirect – prezența unui centru de putere politică sau reprezintă ascunzătoarea unui tezaur secundar, rezultat al jefuirii unui mormânt bogat?

În ceea ce privește prima chestiune, autorul nu are o poziție clară, mărgininu-se să citeze diferite păreri, care au interpretat descoperirea ca parte a unui mormânt, respectiv altele care au văzut descoperirea ca fragment dintr-un tezaur. Fără îndoială, opinia Évei Garam a devenit cea

mai răspândită, și anume aceea că descoperirea de la Tépe poate fi interpretată ca ascunzătoarea unei prăzi dintr-un mormânt jefuit⁵, lucru care pare că este acceptat și de către autor. Acesta adoptă o poziție mult mai clară în ceea ce privește a doua chestiune: dacă descoperirea reprezintă – indirect – existența unui centru de putere politică sau constituie ascunzătoarea unui tezaur secundar, ca urmare a jefuirii unui mormânt bogat, aparținând elitei. Specificând faptul că descoperirea de la Tépe-Görbékert a fost realizată într-o zonă semiperiferică a chaganatului și folosind ultimele studii privind rețelele de interacțiune în Chaganatul Avar, în care principalele centre apar ca noduri, autorul a precizat – lucru cu care putem fi de acord – că descoperirea de la Tépe-Görbékert este prea periferică pentru a fi acceptată ca indicând un centru de putere. În acest context, pare cel mai logic ca piesele, care provin, probabil, dintr-un mormânt jefuit, să fi fost ascunse din cauza unor evenimente pe care, evident, nu le vom putea elucida/explica niciodată.

După părerea mea, capitolul 6, *The Connection Between the Tépe Treasure and the Pseudo-Buckle Belts Sets* (p. 95–107), în care se analizează legătura aplicii de centură din aur, de tip „pseudo-cataramă”, de la Tépe, cu cercul aplicilor de tip „pseudo-cataramă”, ar fi trebuit integrat neapărat în capitolul 4. În anumite părți ale capitolului 6, practic, se reiterează ideile din capitolul 4. Observația autorului, potrivit căreia tezaurele/descoperirile de la Divoš și de la Tépe – aflate în zonele periferice sau semiperiferice ale teritoriului puterii politice avare – sunt legate de familia chaganului, poate fi acceptată⁶. Totodată,

⁵ É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen Goldegegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*, Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica I, Budapest, 1993, p. 36.

⁶ Privind semnificația aplicilor de aur de import, de tip „pseudo-cataramă”, ca simbol de putere, vezi, spre exemplu, F. Daim, *Die Materialität der Macht. Drei Fallstudien zum awarischen Gold*, în H. Meller, H. P. Hahn, J. Reinhard, R. Risch (eds.), *Arm und Reich. Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen*

Verzierungs- und Schmucktechniken sowie zum Material, în H. Eilbracht, O. Heinrich-Tamáska, B. Niemeyer, I. Reiche, H.-U. Voß (eds.), *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten*, Bonn, 2018, p. 125–175.

în lumina cronologiei tezaurului de la Sânnicolau Mare, descoperit tot la semiperiferia chaganatului, trebuie să ne punem problema dacă descoperirea de la Tépe – având circa doar o treime din piese descoperite – nu putea să aparțină cronologic unei perioade mai târzii, având în vedere că, în cazul de la Sânnicolau Mare – așa cum a demonstrat Csanád Bálint –, primele piese datează, la fel, încă din secolul al VII-lea, pentru ca, în urma teaurizării, ultimele piese să fi fost realizate în epoca avară târzie (sfârșitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al IX-lea)⁷.

Trebuie să fac o remarcă în ceea ce privește figura 81, în care sunt ilustrate, alături de descoperirile de aplici de tip „pseudo-cataramă” din Bazinul Carpatic, și sistemele de șanțuri (considerate „valuri sarmatice”, denumite, încă din secolul al XIX-lea, „șanțurile lui Csörsz”), pe care, în ultimul timp, din ce în ce mai mulți le consideră ca fiind din perioada avară⁸. Personal, nu contest această datare, însă trebuie să menționez că, până la ora actuală, pe de o parte, nu avem dovezi arheologice sau de altă natură (dendrocronologie sau radiocarbon) care să susțină o datare așa de târzie, pe de altă parte, nici funcționalitatea acestor șanțuri (de apărare sau săpate cu alte scopuri), nici coordonatele topografice și microtopografice exacte nu au fost stabilite⁹. Astfel, am serioase

rezerve privind veridicitatea ilustrării exacte pe hartă, din punct de vedere topografic, a acestor misterioase dovezi ale vremurilor trecute.

Capitolul 7, *The Main Findings of the Investigation* (p. 111–112), conține sinteza lucrării, după cum urmează: 1) doar o parte din piesele găsite în anul 1911 au ajuns – din păcate – în muzeu, ceea ce ridică serioase rezerve privind încadrarea setului doar în secolul al VII-lea, ansamblul trebuind catalogat nu ca tezaur, ci ca „tezaur fragmentar”; 2) din punct de vedere funcțional, setul de piese poate fi împărțit în două grupe: a) set de veselă de argint (prezent și în tezaurul de la Sânnicolau Mare); b) set de centură decorată cu aplici de aur, împreună cu spadă/sabie și cuțit. Prin componența inventarului, descoperirea de la Tépe se aseamănă cu mormintele considerate ca aparținând unor chagani avari de la Bócsa și Kunbábony. În final, autorul își expune părerea despre această descoperire: un mormânt bogat – ale cărui analogii sunt cunoscute doar între Dunăre și Tisa –, a fost jefuit și, în urma unor împrejurări care nu pot fi elucidate, a ajuns în zona Tépe, la o distanță apreciabilă de acele (micro)regiuni ale chaganatului, care sunt considerate centrale din punct de vedere politico-militar. Așa cum am amintit, autorul acestor rânduri nu exclude faptul ca tezaurul inițial, având mult mai multe piese, să fi avut o acoperire cronologică de durată mai mare, asemenea celui de la Sânnicolau Mare.

În concluzie, lucrarea lui József Szentpéteri, cu excepția unor probleme menționate anterior, este un demers merituos atât din punct de vedere științific, cât și estetic, având 82 de figuri, dintre care marea majoritate color, cu reproduceri fotografice de calitate foarte înaltă, menită să ofere cele mai avansate posibilități de studiu specialiștilor preocupați de aceste elemente ale culturii materiale din epoca medievală timpurie.

Erwin Gáll,

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București;
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

Gesellschaften, 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale), Halle–Saale, 2016, p. 623–636, în special p. 625–628.

⁷ Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*, Varia Archaeologica Hungarica 16b, Budapest, 2010, p. 544–582.

⁸ Pentru un istoric al cercetării valurilor Csörsz, vezi E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke*, în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică*, Cluj-Napoca, 2010, p. 311–321.

⁹ A se vedea diferențele de redare a coordonatelor geografice ale acestor obiective în hărțile din contribuțiile semnate de către E.

Istvánovits și V. Kulcsár (p. 321), respectiv de către J. Szentpéteri (fig. 81).

Gheorghe Postică, *Așezarea medievală timpurie de la Păhârnicieni – „Petruca” din Codrii Orheiului* (seria „Istории și documente necunoscute” – IDN, Monografii, M 6), Editura Pontos, Chișinău, 2021, 164 p., 84 p. text, 72 fig., 27 tab.; ISBN 978-9975-72-602-3.

Volumul apărut în seria „Istории și documente necunoscute”, Monografii (IDN – M), coordonată de către Sergiu Musteață, este dedicat memoriei lui Ion Hîncu (1931–2003), personalitate marcantă a arheologiei din regiunea cuprinsă între Prut și Nistru și, totodată, coordonator a trei dintre campaniile desfășurate în anii '60 la Păhârnicieni (raionul Orhei). Situl de la Păhârnicieni – *Petruca* acoperă mai multe epoci istorice (eneolitică, a bronzului, a fierului, a migrațiilor și medievală), fiind cercetat, cu întreruperi, vreme de cinci ani, începând din 1958. Ultima și cea mai amplă campanie de săpătură, la care au luat parte și numeroși studenți ai Facultății de Istorie și Pedagogie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, s-a desfășurat în anul 1988, sub conducerea autorului lucrării de față. Monografia include cercetările arheologice desfășurate în anii 1961–1963 și 1988 în situl multistratificat de la Păhârnicieni – *Petruca*, unde au fost examinate în mod sistematic vestigiile medievale, care constituie aproximativ trei sferturi din totalul descoperirilor. Pentru mai buna înțelegere a situației arheologice au fost făcute numeroase referiri și la descoperirile aparținând celorlalte etape istorice surprinse aici (culturile Cucuteni-Tripolie, Mnogovalikovaya, Noua, Chișinău-Corlăteni, Poienesti-Lucașeuca și Sântana de Mureș-Cerneahov). Potrivit autorului, au fost identificate 12 faze cronologice, începând din mileniile V–IV a.Chr. și până în secolele XV–XVI p.Chr.

Lucrarea, precedată de *Introducere* (p. 5–6), este structurată în trei mari părți, fiecare cu mai multe subcapitole, urmate de încheiere și anexe.

Capitolul I. *Cadrul geografic și istoricul cercetării* (p. 7–10) prezintă poziționarea exactă a sitului aflat în partea estică a Podișului Moldovenesc, în regiunea istorico-geografică a Codrilor Orheiului, și factorii de mediu care au favorizat locuirea în diverse perioade. Dintre aceștia, se remarcă, în primul rând, apropierea de râul Răut, afluent al Nistrului, și, totodată,

faptul că platoul pe care se găsește așezarea este străbătut de pârâul Petruca. În partea a doua a capitolului, aflăm că situl a fost semnalat în anul 1957 de către L.L. Polevoi, în anul următor fiind efectuat un prim sondaj de către Pavel Bârnea. Au urmat cercetările din anii 1961–1963 și 1988, care constituie subiectul principal al monografiei.

Capitolul II. *Cercetarea arheologică* (p. 11–52) constituie partea cea mai consistentă a lucrării, fiind împărțit în șase subcapitole.

În primul dintre acestea – 2.1. *Secțiunile arheologice*, sunt prezentate detaliat cele nouă secțiuni arheologice: 1–6, practicate în anii 1961–1963 și 8–10, în anul 1988, care însumează o suprafață de 1 236 mp (conform dimensiunilor secțiunilor indicate în text ar rezulta chiar 1 290 mp – n.n.). După cum se observă, lipsește secțiunea 7, foarte probabil considerată a fi (deși nu poartă acest număr) cea efectuată, în anul 1958, de către Pavel Bârnea, care nu a fost inclusă însă în monografie, ca urmare a lipsei documentației. Raportat la cele 3,5 ha cât măsoară situl, rezultă o suprafață cercetată de doar 3,5%, după cum remarcă și autorul, ceea ce înseamnă că potențialul arheologic al zonei este abia schițat.

În cel de-al doilea subcapitol – 2.2. *Stratul cultural*, este descrisă stratigrafia fiecărei secțiuni din punct de vedere geologic, în relație cu artefactele descoperite în fiecare nivel. Depunerea arheologică măsoară 0,80–1,10 m, în funcție de secțiune fiind surprinse 2–5 niveluri aparținând diverselor epoci. Abordarea este cantitativ-statistică, pentru fiecare strat prezentându-se numărul de complexe și artefacte descoperite, corelat cu valoarea procentuală și încadrarea culturală căreia aparține.

Consecvent scopului enunțat la început, autorul introduce patru subcapitole dedicate complexelor din epocile migrațiilor și medievale: 2.3. *Complexele arheologice din secolele V–VII*, cinci complexe – trei locuințe, două șanțuri; 2.4. *Complexele arheologice din secolele VIII–IX*, opt complexe – cinci locuințe, o anexă, două

gropi menajere; 2.5. *Complexele arheologice din secolele X–XIV*, 14 complexe – cinci locuințe, patru instalații de foc, trei cuptoare metalurgice, două gropi menajere; 2.6. *Complexele arheologice din secolele XV–XVI*, un singur complex – o groapă menajeră și mult material din strat. După cum se observă, cel mai bine reprezentat interval în materie de structuri construite este cel al veacurilor X–XIV, urmat de secolele VIII–IX, V–VII și XV–XVI. Artefactele se distribuie similar, după cum urmează: 21 760 de fragmente ceramice (79,6% din cantitatea totală a ceramicii medievale) și 223 de diverse piese de inventar (92,1% din total) în secolele X–XIV; 3 519 fragmente ceramice (12,9%) în secolele V–IX, patru piese (1,7%), respectiv 15 piese de inventar (6,2%) în secolele V–VII și VIII–IX; 2 072 de fragmente ceramice (7,5%) în secolele XV–XVI. Toate structurile identificate sunt împărțite pe categorii și descrise amănunțit, împreună cu materialele aferente acestora. Pentru artefactele cu valențe de datare mai clare, ne sunt prezentate diverse analogii, în general lucrări cu caracter sintetic, tipologico-cronologic, din spațiul răsăritean al Rusiei kievene. Aceleași date sunt ordonate și discutate după criterii tipologice și funcționale în capitolul următor; de aceea, pentru a evita unele repetiții, voi relua mai jos comentariile aferente.

Capitolul III. *Așezarea medievală de la Păhârnici – Petruca: reconstituiri* (p. 53–68) cuprinde 12 subcapitole, în care autorul efectuează analiza tipologică și funcțională a structurilor și materialelor descoperite, în conexiune cu principalele aspecte ale vieții umane de aici.

În primul subcapitol, 3.1. *Cronologia și periodizarea așezării*, au fost identificate șase etape cronologice, corespunzând unor faciesuri culturale din zonă, astfel: tipul Costișa-Botoșana-Hansca (secolele V–VII), tipul Lozna-Dodești (secolele VIII–IX), tipul Dridu (secolele X–XI), tipul Brănești (secolele XII–XIII), tipul Lozova-Vorniceni (secolul al XIV-lea) și tipul medieval târziu (secolele XV–XVI). În stadiul actual, foarte restrâns, al săpăturilor, de 3,5% din suprafața sitului de la Păhârnici – *Petruca*, dacă luăm în calcul doar complexele (28) și, mai cu seamă, locuințele (13), constatăm că nu

există o încadrare clară a acestora în secolele X–XI și în secolul al XIV-lea. De aceea, credem că materialele susceptibile a aparține secolului al X-lea pot fi atașate orizontului precedent, iar cele din secolul al XI-lea ar aparține, mai degrabă, etapei următoare. De altfel, și autorul folosește deseori pentru datarea unor complexe sintagma „secolele IX–X” ori „secolele XI–XII”. În ceea ce privește veacul al XIV-lea, complexele lipsesc cu desăvârșire, singurele materiale fiind, conform autorului, patru fragmente ceramice aparținând Hoardei de Aur, produse în centrul mongol de la Orheiul Vechi (care a funcționat în deceniul 7 al veacului amintit – n.n.). Aceste fragmente pot fi raliat, foarte probabil, epocii următoare (secolele XV–XVI), care începe de la finele secolului al XIV-lea, neconstituind în opinia noastră o etapă de locuire distinctă. Doar o viitoare extindere a cercetărilor ar confirma o opinie sau alta.

Subcapitolul 3.2. *Locuințele și instalațiile de foc* tratează cele mai importante complexe, în accepțiunea noastră, deoarece indică amploarea locuirii în situl de la Păhârnici. Cele 13 locuințe, a căror principală caracteristică pentru a îndeplini această funcție este prezența instalației de încălzit, se distribuie pe mai bine de 1 000 de ani: trei în secolele V–VII, cinci în secolele VIII–IX și alte cinci în secolele X–XIII. Douăsprezece locuințe erau săpate în pământ, cu diferite grade de adâncire (0,65–1,90 m), și una singură era de suprafață, dimensiunile acestora fiind cuprinse între 5,70 și 30 mp. Au fost observate două tehnici constructive: 1) cu structură din bârne suprapuse („Srub”, „Blockbautechnik”) – șapte locuințe; 2) cu structură sprijinită pe stâlpi, numărul acestora variind – cinci locuințe. Instalațiile de foc aferente locuințelor erau: 11 cuptoare de piatră, un cuptor de lut, șase vetre deschise, în mai multe cazuri asociindu-se două sau chiar trei instalații într-o locuință.

Subcapitolul 3.3. *Construcțiile auxiliare și de producție* tratează cele șase categorii identificate: dependințe, gropi menajere, cuptoare în aer liber, instalații de uscat fructe, respectiv cereale și instalații de prelucrat minereul de fier. Dependința constă într-o construcție de suprafață, sprijinită pe stâlpi de lemn, fără instalație de încălzit, datată în

secolele VIII–IX. Cele cinci gropi (patru menajere și una fără materiale) au forme distincte – cilindrică, tronconică, de pară, sferică, de ceașcă – și dimensiuni diferite (diametre cuprinse între 0,95 și 1,40 m și adâncimi variind între 0,72 și 2,55 m). Una singură avea pereții lutuiți, indicând că a fost utilizată la stocatul cerealelor. Au fost puse în relație cu alte complexe, fiind atribuite etapelor de locuire corespunzând acestora: două în secolele VIII–IX/X, două în secolele XI–XIII și una în secolele XV–XVI. A fost identificat un singur cuptor din categoria în aer liber. Acesta era similar din punct de vedere constructiv cuptoarelor din piatră, aflate în interiorul locuințelor, și poate data din secolele X–XII. Instalațiile de uscat fructe (loznițe), în număr de trei, constau în amenajări patrulate alungite, adâncite în solul steril, fundul (vatra) fiind lutuit sau placat cu piatră. Instalații de uscat cereale au fost identificate sub forma fragmentelor de tăvi din lut ars (359 fragmente). Acestea erau ovale și puteau fi mobile sau montate pe suprafața cuptoarelor. Instalațiile de uscat fructe și cereale au fost încadrate larg în perioada secolelor X–XIII. Instalațiile metalurgice se împart în două categorii: cuptoare de îmbogățit minereul de fier (1) și cuptoare (furnale) de redus minereul de fier (3). Cuptorul de îmbogățit minereul de fier se asocia cu unul dintre furnalele metalurgice, având ieșire într-o groapă comună. Era boltit în plan circular, spre deosebire de cele trei cuptoare de redus minereul de fier, care erau instalații tronconice de tipul furnalului. În relație cu aceste cuptoare, au fost descoperite și diverse alte resturi în cantități însemnate – 102 tuburi din lut ars, întregi și fragmentare, de la foalele de suflat aer, 636 de bucăți de minereu de fier (51,1 kg) și 1 331 de bucăți de zgură de fier (149,2 kg). Aceste construcții au fost datate în secolele X–XII.

În opinia noastră, complexe incluse în acest subcapitol, cu excepția unei singure gropi menajere (din secolele XV–XVI), sunt în strânsă legătură cu cele 13 locuințe, fapt subliniat și de către autor în cazul câtorva structuri, de aceea și cronologia acestora ar trebui să corespundă cu cea a locuințelor. Astfel, în situl de la Păhârniceni ar exista doar patru orizonturi de locuire (nu șase)

cu hiatus-uri mai lungi ori mai scurte între ele, după cum urmează: secolele V–VII (trei locuințe și două alte structuri); secolul al VIII-lea – începutul secolului al X-lea (cinci locuințe și trei alte structuri); secolele XI–XIII (cinci locuințe și nouă alte structuri); sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XVI-lea (o groapă menajeră și mult material arheologic). Autorul mai menționează existența unei locuințe, care suprapunea parțial o locuință din secolele VIII–IX, dar pe care însă nu a cercetat-o. Ea ar putea aparține aceleiași etape (eventual secolul al IX-lea – începutul secolului al X-lea) ori, mult mai probabil, unei perioade ulterioare de locuire (secolele XI–XIII); oricum, numărul complexelor de locuit ar crește la 14. Dacă acceptăm durata de funcționare a unei locuințe pe timpul unei generații – cca 25 ani (de altfel, s-a constatat în mod practic că structurile adâncite în pământ nu pot avea, din punct de vedere tehnic, o viață mai lungă), observăm că acestea acoperă o perioadă de maximum 350 de ani, excluzând faptul că unele puteau să funcționeze și în paralel. Așadar, în acest stadiu al cercetărilor, am avea o locuire de circa 300–350 de ani în trei etape cronologice întinse de-a lungul a 900 de ani (secolele V–XIII). Cantitatea mare de materiale din veacurile XV–XVI (sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XVI-lea – n.n.) pledează pentru o locuire undeva pe platou, într-un loc necercetat, astfel încât putem accepta ca sigură această etapă de locuire, după cum consideră și autorul, chiar dacă nu au fost descoperite locuințe. Situația ușor bizară expusă mai sus, dincolo de suprafața cercetată restrânsă a sitului, se datorează în bună măsură intervalelor largi în care au fost datate diversele artefacte și, în special, fragmentele ceramice.

Subcapitolul 3.4. *Gospodăria agricolă* include analizele paleobotanice, realizate de către Z.V. Yanușevič, și cele zooarheologice, efectuate de către A. David (Chișinău) și V.I. Talkin (Moscova), în relație cu celelalte descoperiri (complexe și artefacte) care atestă principalele ocupații agricole – cultivarea plantelor și creșterea animalelor. Conform acestora, în perioada medievală timpurie (secolele V–IX), în așezarea de la Păhârniceni se cultiva: grâul moale, secara,

orzul, ovăzul și meiul. Situația pe specii pentru aceeași perioadă se prezintă astfel: bovine – 41,5%, suine – 24,5%, ovicaprine – 19,1%, cabaline – 14,9% și foarte asemănător pentru secolele X–XII: bovine – 38,1%, suine – 23,8%, ovicaprine – 19,1%, cabaline 19,0%. Au mai fost identificate oase de păsări domestice și de câine.

3.5. *Meșteșugurile și ocupațiile casnice*: pe baza complexelor și a numeroaselor artefacte descoperite în așezare, s-au stabilit nouă categorii de astfel de ocupații: metalurgia fierului, fierăria, prelucrarea metalelor colorate, olăritul, lemnăritul, pietrăria, prelucrarea osului, pielăria, prepararea textilelor.

3.6. *Ocupațiile auxiliare* – vânătoarea, pescuitul și culesul fructelor sălbatice au fost favorizate de cadrul natural propice – codrii întinși și apa Răutului. Toate aceste activități sunt dovedite de diverse descoperiri: resturi osteologice provenind de la animale sălbatice, oase de pește și sămburi de fructe; pentru intervalul secolelor X–XIV, analiza zooarheologică a consemnat următoarele specii de animale sălbatice: cerbul comun – 38,4%, căpriorul – 15,4%, zimbrul – 15,4%, mistrețul – 7,7%, vulpea – 7,7%, bursucul – 7,7% și iepurele 7,7%, la care se adaugă numeroase oase de pește.

3.7. *Relațiile comerciale* au fost impulsionate de relativa apropiere de râul Nistru – arteră importantă de circulație a oamenilor și a bunurilor în Evul Mediu. Există mai multe categorii de artefacte indicând schimburi cu lumea bizantină (amfore, vase fine cenușii, bijuterii), cu centrele meșteșugărești din zona Alcedar-Echimăuți (lacăte, chei, fusaiole din șist, ceramică zgrunțuroasă de bucătărie), încheind cu orașul Hoardei de Aur de la Orheiul Vechi (ceramică fină gălbuie-roșiatică).

3.8. *Credințele religioase*, în lipsa descoperirilor funerare, pot fi deduse doar pe baza puținelor materiale asociate activității oamenilor. În cei peste 1 000 de ani de existență a orizonturilor de locuire medievală de la Păhârnicieni au fost constatate deopotrivă practici păgâne și creștine.

3.9. *Elementele de port și obiectele de podoabă* sunt slab reprezentate, fiind descoperite șapte categorii de podoabe, care schițează ușor preferințele locuitorilor de la Păhârnicieni, după cum

urmează: cercei (2), mărgelă (6), inele (1), salbe (1), brățări (4), pandative (2) și aplice (1). Acestor piese, confecționate în cea mai mare parte din bronz și aramă și, într-o măsură mai mică, din argint, sticlă și lut, li se mai adaugă o cataramă de os.

3.10. *Echipamentul militar* este și mai rar întâlnit în așezarea de la Păhârnicieni, fiind prezent doar prin descoperirea a trei vârfuri de săgeți, teoretic acestea putând fi utilizate și la vânătoare, de aceea orice comentariu privind subiectul este de prisos.

3.11. *Uneltele* constituie categoria cea mai numeroasă după ceramică, din totalul de 242 de piese, 212 fiind unelte, în accepțiunea autorului, pe care le-a împărțit în șase categorii: unelte de uz casnic (68 de piese), unelte pentru lucrat materiale textile (87 de piese), unelte pentru pielărie (19 piese), unelte pentru lucrări agricole (patru piese), unelte pentru metalurgie și fierărie (28 de piese), unelte pentru lucrări de construcție (șase piese). Prima categorie, în opinia noastră, ar fi trebuit intitulată, mai degrabă, „obiecte de întrebuințare casnică și ustensile”, niciuna dintre piesele pe care autorul le-a introdus aici (opt categorii, șapte în realitate – n.n.) nefiind o unealtă propriu-zisă: amnar, cuțite, mâner din corn, cute pentru ascuțit, chei de lacăte, toartă și urechiușe din fier de la găleți, greutate de plumb. Din categoria a doua, au fost distinse patru feluri de obiecte: destinate prelucrării cânepii – un dinte de ragilă din fier; atribuite torsului – fusaiole din materiale diverse; folosite pentru urzeala firelor la războiul orizontal de țesut – tuburi de os cu găuri laterale; întrebuințate pentru suspendarea firelor războiului de țesut vertical – o greutate de lut ars. Ca unelte de pielărie, au fost identificate doar străpungătoarele de os. Uneltele agricole, deși puțin numeroase, indică trei categorii de întrebuințare: săpatul pământului – săpăligi de corn; cosit – o coasă de fier; tăiat plante – un cosor. Uneltele pentru metalurgie, conform autorului, se împart în cinci categorii de obiecte: pentru suflat aer în cuptoarele metalurgice – tuburi de lut ars; pentru topirea și turnarea metalelor colorate – creuzete și o lingură de lut pentru turnarea metalului topit; pentru lucrări de fierărie – dălți, un străpungător, un dorn din fier și o tijă. Ultima

categorie – unelte pentru lucrări de construcție – include două feluri de obiecte din fier, destinate, în general, lucrului cu lemnele: pentru prinderea și deplasarea butucilor de copaci – un ic și pentru asamblarea elementelor din lemn – o țință cu pălărioară, un belciug, o bucsă și două scoabe. Observăm, și în acest caz, că multe artefacte incluse aici nu sunt unelte propriu-zise, de aceea, mai potrivită ar fi fost sintagma „obiecte de feronerie cu întrebuințări diverse”. După cum am constatat și subliniat deja, sub titlul generic al acestui subcapitol (3.11. *Unelte*), se ascunde o serie de obiecte pe care cu greu le putem considera unelte, astfel încât titlul mai adecvat conținutului subcapitolului ar fi fost: „Unelte, ustensile și obiecte cu întrebuințări diverse”.

3.12. *Ceramica*, cea mai numeroasă categorie de material arheologic (27 351 de fragmente), a fost analizată, după cum afirmă autorul, după principii cultural-cronologice (și după aspectul exterior al pastei – n.n.), fiind împărțită în 12 grupe. Marea majoritate a ceramicii (27 228 de fragmente) o constituie producția locală, în ciuda faptului că nu s-au descoperit în așezare complexe ori ustensile care pot fi puse în legătură cu acest meșteșug. Potrivit autorului, au fost utilizate toate tehnicile de modelare a vaselor – la mână sau la roata cu turație înceată/medie și rapidă – în funcție de diversele etape cronologice. Pentru perioada timpurie, au fost distinse șase grupe, primele trei incluzând ceramica lucrată la roată, de tradiție antică romană (caracteristică mediului Sântana de Mureș-Cerneahov), iar următoarele trei, ceramica lucrată la mână: I. ceramica cenușie lustruită (secolele III–V/VI); II. ceramica roșie zgrunțuroasă (secolele III–V/VI); III. ceramica grosieră netedă (secolele III–V/VI); IV. ceramica grosieră zgrunțuroasă (secolele III–V/VI); V. ceramica grosieră netedă (secolele V–VII); VI. ceramica grosieră zgrunțuroasă (aparținând tipurilor „carpato-dunărean” și „Praga”, secolele V–VII). Pentru etapele următoare, începând cu veacul al VIII-lea, au fost distinse alte șase grupe, prima cuprinzând ceramica lucrată la mână, iar celelalte cinci grupe, vase ceramice lucrate la roată: VII. ceramica grosieră zgrunțuroasă (secolele VIII–IX); VIII. ceramica fină cenușie

lustruită (de tip „Saltovo”, secolele VIII–XI) – două fragmente; IX. amfore bizantine (secolele VIII–XIII) – 104 fragmente; X. ceramica zgrunțuroasă lucrată la roată (secolele X–XIV) – majoritar la roata cu turație lentă și o mică parte la roata cu turație rapidă; XI. ceramica Hoardei de Aur (secolul al XIV-lea) – patru fragmente; XII. ceramica moldovenească (secolele XV–XVI) – lucrată la roata cu turație rapidă.

Uneori, constatăm aceleași caracteristici ale pastei (în mod firesc, argila provenind din aceeași zonă), în etape cronologice diferite ori în intervale care se suprapun parțial, ceea ce face ca denumirile grupelor să fie ușor derutante pentru cititor, după cum este cazul ceramicii grosiere netede – grupele III, V (secolele III–V/VI, V–VII), lucrată la roată și respectiv la mână ori cazul ceramicii grosiere zgrunțuroase – grupele IV, VI, VII (secolele III–V/VI, V–VII, VIII–IX), lucrată la mână. De asemenea, grupa X, ceramica zgrunțuroasă lucrată la roată (secolele X–XIV), acoperă un interval cronologic și cultural foarte întins și ne întrebăm, de pildă, ce au în comun vasele din secolul al X-lea cu cele din secolul al XIV-lea (?), în afară de asemănarea pastei și modul de confecționare (la roata cu turație lentă – marea majoritate, respectiv cu turație rapidă). De altfel, și grupa XII, ceramica moldovenească, este tot zgrunțuroasă, de culoare cenușie sau roșie. O abordare pornind de la criteriul tehnologic pentru fiecare etapă cronologică era poate mai indicată, completată cu un repertoriu al formelor vaselor raportat la funcționalitatea lor.

Într-o scurtă secțiune cu caracter concluziv, denumită *Încheiere* (p. 69–70), așezarea de la Păhârnici este tratată în context microregional, alături de alte 41 de situri, majoritatea multistratificate, situate în bazinul Răutului. Conform etapelor cronologice stabilite, cele 106 așezări medievale timpurii (secolele V–XIII), identificate în cadrul siturilor arheologice din Codrii Orheiului, se distribuie astfel: 21 de așezări în secolele V–VII (19,8%), 26 de așezări în secolele VIII–IX (24,5%), 33 de așezări în secolele X–XI (31,2%) și 26 de așezări în secolele XII–

XIII (24,5%). Situația respectivă îl îndreptățește pe autor să vorbească despre o continuitate de locuire în spațiul avut în vedere.

Urmează anexele, 27 de *Tabele* (p. 71–94), incluzând foarte utile și variate date despre multiplele probleme discutate în text; *Lista abrevierilor* (p. 95); *Abstract*, *List of Tables*, *List of Figures* (p. 96–104); *Figurile* (p. 105–161) și un *Indice* (p. 162–163), toate având rolul de a face lucrarea mai accesibilă și ușor de consultat.

În ciuda micilor obiecții semnalate, privind în special organizarea unor subpuncte și intervalele largi de date, ne aflăm în fața unei importante

apariții editoriale monografice, mult așteptate, de la ultima campanie de cercetare a sitului scurgându-se mai bine de trei decenii. Lucrarea este valoroasă pentru că pune în circulație științifică descoperiri destul de rare și un bogat material arheologic, de aceea o salutăm cum se cuvine. Această prezentare se dorește a fi, totodată, și o pledoarie pentru continuarea săpăturilor în situl de la Păharniceni – *Petruca*.

Adrian Ioniță,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Adrian Andrei Rusu, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 584 p., ISBN: 978-606-020-429-9.

Tipărirea acestei cărți reprezintă un adevărat eveniment pentru istoriografia voievodului Ștefan cel Mare. Specialiștii, studenții și publicul pasionat sunt deopotrivă înzestrați cu o lucrare temeinică, de mare amploare și profunzime a analizei, care invită generos cititorii să-și imagineze epoca lui Ștefan cel Mare în lumina culturii sale materiale, fără înzorzonări și fără piruete inutile. Din perspectivă istoriografică, două sunt ideile dominante care constituie cheia de boltă a cărții: pe de o parte, nevoia unei mai strânse colaborări între istorici și arheologi, iar pe de altă parte, necesitatea stringentă de reformare a școlii arheologice medievale moldovenești în direcția creșterii atenției de mână a patrimoniului cultural săpat și a lărgirii orizonturilor analitice, prin comparații și analogii cu vecinătățile Moldovei. Deziderat înalt – către care aspiră în taină și unii istorici –, căruia trebuie însă să-i subordonăm toate eforturile și stăruințele noastre. Mai întâi, ne vom îndrepta negreșit atenția asupra unor probleme esențiale, abordate în această lucrare, care se dovedesc a fi, alături de multe altele pe care nu le putem discuta în acest cadru restrâns, pline de însemnătate pentru avansul cunoașterii istorice. Ne mărginim să reluăm succint trei aspecte capitale pe care le socotim deficitar lămurite, în pofida stăruinței cu care acestea reapar în paginile cărții.

Prima problemă care ne reține atenția este cea a „oștenilor țărani” din armata lui Ștefan cel Mare (p. 187, 329–331, 336–338, 344, 350, 354–355, 373). Dacă unii istorici ai perioadei postbelice au accentuat caracterul popular al armatei voievodului, tendința actuală este reprezentată de negarea completă a acestui caracter țărănesc în favoarea unei oștiri moldovene formate exclusiv din boieri¹. S-a căzut, așadar, dintr-o extremă în cealaltă. Cu toate acestea, autorul constată, cu bun temei, că „în toate izvoarele exterioare principatelor române, țăranii apar ca participanți la oaste” și că, în cazul Moldovei, principalul criteriu de mobilizare a țăranilor era prezența personală a voievodului în oaste, obicei care își găsește paralele la vecini (p. 330). Se cuvine amintit faptul că, pentru Moldova, nu s-au păstrat decât cinci acte de cancelarie, referitoare la sate mănăstirești, unde țăranii din aceste sate fie

¹ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 136–137, unde concesia este făcută doar pentru „micii nobili” (p. 137), primiți totuși în oaste în rândul pedestrimii. Cele cinci diplome interne care vorbesc despre atribuțiile militare ale unor țărani ai mănăstirilor (vezi nota următoare) nu au primit atenția cuvenită.

sunt scutiți de serviciul militar, fie sunt chemați la oaste, dar numai atunci „când domnia mea va merge cu viața sa”². Să urmărim dezlegarea propusă de autor. Deși se afirmă că o parte dintre țărani moldoveni prestau serviciu militar (p. 330–331, 344), totuși autorul nu le îngăduie acestora să participe la oaste, pe motiv că situația lor precară nu le permitea să se echipeze și să lupte (p. 336–337, 355, 360). Însă, „mult-iubitul nostru ostaș-țăran”, continuă autorul, era „înzestrat cu o unealtă-armă [rămășiă neprecizată!] ori, cel mult, cu un arc cu săgeți” (p. 354). Dar, peste câteva pagini, i se refuză țăranului și arcul cu săgeți, dăruit la p. 354, întrucât arcurile erau „complicat de confecționat” în epocă și mănuierea lor comporta „exigențe” aparte, regăsite doar la profesioniști, astfel că arcurile devin brusc incompatibile cu statutul social țărănesc (p. 373–374). Aflăm că domnia nu-i mobiliza pe țărani decât „în disperare de cauză” (p. 350). Mai mult chiar, o asemenea decizie a domniei „pare chiar lipsită de vreo motivare normală” (p. 337), deși autorul tocmai amintise că obiceiul participării țăranilor la oaste era fixat în „cutumă” atât în Moldova, cât și în regatul Ungariei (p. 330). Comentarea pasajului cu atribuțiile militare ale țăranilor moldoveni din cronică lui Jan Długosz oferă prilejul altor contradicții: deși cronicarul polonez este confuz și nu cunoaște deloc categoriile sociale din Moldova (p. 373), totuși putem depista, în cuvintele sale, o „semnificativă reformă militară”, aplicată de către Ștefan (p. 338)! Pentru că Długosz amintește pîntenii în dreptul echipamentului țărănesc obligatoriu, autorul explică imediat: „numărul descoperirilor de pînteni moldoveni” este „net superior” (p. 338), iar „folosirea pîntenilor nu a fost un atribut social elită” (p. 54–55)³, putând fi

chiar urmărită „treptată banalizare a pîntenilor... succesul lor în medii relativ paupere” (p. 220). Totuși, „doar elitele moldovene au folosit curent pîntenii” (p. 338). Cititorul ce ar trebui să creadă?

Vedem limpede că dezlegarea propusă de către autor este năpădită la tot pasul de inconsecvențe și contradicții interne, multe rezultate tocmai din incapacitatea arheologiei Moldovei medievale de a reconstitui credibil viața satului din epoca lui Ștefan. Autorul o recunoaște deschis: „nici măcar nu știm prea multe lucruri” despre țăranii oșteni (p. 330), situație datorată și faptului că „cele mai abundente recoltări [arheologice] sunt din actuale perimetre urbane” (p. 194), spațiul rural fiind explorat arheologic numai arareori și incidental⁴, după cum mărturisește însuși autorul („nu putem cita nici măcar un singur sat de epocă săpat arheologic într-o proporție rezonabilă” – p. 185). În ceea ce ne privește, o singură observație apare cu claritate din sursele păstrate, pe care, credem, o putem accepta cu toții: dacă o parte dintre țăranii veacului al XV-lea erau datori să presteze serviciul militar când voievodul țării conducea personal oastea, atunci înseamnă că oamenii epocii se așteptau ca această datorie să poată fi îndeplinită. Trebuie să înlăturăm de la bun început presupunerea noastră modernă că Długosz ar fi fost incapabil să discearnă categoriile sociale ale Moldovei medievale. Deși pasajul din cronică sa este adesea citat trunchiat și prin traduceri (p. 336, n. 161), revenirea la textul latin dezvăluie în fapt că Długosz amintește categoriile nobile din oaste alături de țărani, în aceeași frază, constatare care sugerează că polonezul nu le confunda pe primele cu cei din urmă: *Stephanus... et non militares modo et nobiles sed et agrestes omnes in arma cogerat...*⁵. Totodată, până la efectuarea unei

² *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. I (1384–1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, doc. 249, p. 352–353; doc. 273, p. 386–388; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. II (1449–1486), întocmit de L. Șimanschi, în colaborare cu G. Ignat și D. Agache, București, 1976, doc. 34, p. 47–49; doc. 74, p. 107–108; doc. 200, p. 301–303.

³ Ideea apare clar exprimată de către Adrian Andrei Rusu și în lucrarea *Castelul și spada:*

cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu, Cluj-Napoca, 2019, p. 235: pîntenii „au devenit atributul specific unui călăreț, indiferent de condiția sa”.

⁴ Pentru maniera în care ar fi trebuit să arate și la noi rezultatele săpăturilor arheologice din lumea satelor, vezi o sinteză pentru spațiul francez: *L’habitat rural au Moyen Âge*, vol. 1–2, sous la direction d’Alain Valais, Rennes, 2012.

⁵ Joannis Długossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Liber duodecimus

noi analize, nu putem să nu-i punem pe țărani ostași, înzestrați cu pinteni în cronică lui Długosz, în legătură cu acei *equites rustici*, mobilizați de către Ștefan în anul 1476 și menționați într-un raport contemporan neglijat de autor⁶. Am încercat recent să punem în lumină asemănările izbitoare dintre situația dezertării țăranilor moldoveni de la 1476 – adunați sub arme de către Ștefan, ca să lupte alături de boieri împotriva ordiei otomane, realitate care nu se poate contesta pe baza materialului păstrat, deși nu știm cu ce și cum ar fi luptat! – cu o altă dezertare de oșteni țărani, strănși sub arme chiar de către marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, de pe frontul războiului de treisprezece ani, în anul 1462⁷. În lipsa cercetărilor arheologice, suntem siliți a ne hrăni cu analogii extrase din sursele scrise.

Deși autorul vorbește constant despre educația militară a supușilor lui Ștefan, unica observație pe care a reușit să o formuleze privește practicarea vânătorii de către elite (p. 144, 316, 341, 344–345, 350, 373). Autorul ignoră însă o sursă publicată și comentată în repetate rânduri, demnă de toată atenția noastră: „În ianuarie 1432, episcopul de Cracovia scria cardinalului Iulian Cesarini despre colaborarea moldovenilor cu husiții, subliniind un fapt foarte important: *husiții organizau armata moldovenească*. Conducătorul husiților din Moldova (este vorba de același fost călugăr franciscan, Iacob) «umblă pe câmp cu gloate de oameni, învățându-le să conducă oastea și să adopte toate sistemele (de luptă) care sunt folosite de ereticii din Boemia» (*vadit per campestria habens maximam sequelam populi et turbarum, docens eos et exercitum ducere et modos omnes tenere, qui ab hereticis Bohemie*

(1462–1480), ed. J. Wyrozumski, D. Turkowska, K. Baczkowski, Cracoviae, 2005, p. 203.

⁶ C. Esarcu, *O relațiune contemporană inedită despre Ștefan cel Mare la 1476 din Biblioteca Marciană din Veneția*, Columna lui Traian 7, 8, 1876, p. 378.

⁷ Andrei Mirea, *Sous les armes au Moyen Âge tardif en Europe centrale et orientale. Le cas de la campagne ottomane de 1476*, RevIst 34, 4–6, 2023, notele 130–140 (sub tipar).

observantur)”⁸. Sintagma *maximam sequelam populi et turbarum* indică orice altceva, dar nu o instrucție militară dedicată unui grup elitar și restrâns de boieri din anturajul curții domnești. Va trebui să încheiem necăjiți că, după un secol și jumătate de istoriografie modernă, tot nu putem alcătui o expunere coerentă asupra organizării militare a Moldovei medievale⁹.

Trecem la a doua problemă și intrăm pe tărâmul arheologiei. Am ales să vorbim succint despre aplicarea conceptului de „palat”, întrucât, în comparație cu discuția autorului despre așezările „urbane”¹⁰ ale Moldovei medievale, acesta ar fi meritat clarificări suplimentare. Autorul își manifestă neconținut dezacordul și nemulțumirea față de expresia „casa domniei”/„casă domnească”, îndeobște întrebuințată de către arheologii Moldovei, pe care o înlocuiește adesea cu termenul „palat”, prilej din care învățăm că „palatul” este un „concept”, o „formulă arhitectonică” (p. 207). Deși declarat concept, nu sunt de găsit caracteristicile teoretice ale palatului în lucrare. Concept fără caracteristici enunțate nu s-a mai pomenit. Nu ne îngrijorăm. Facem apel degrabă la *Dicționarul de castelologie*¹¹, unde aflăm definiția și trăsăturile conceptului de „palat”, care este „principala clădire ori corp de clădire a unei cetăți regale ori princiare... [situat/ă] într-un complex serios apărut... [care] a ocupat cea mai bună poziție, cu orientare către

⁸ P.P. Panaitescu, *Husitismul și cultura slavonă în Moldova*, Romanoslavica 10, 1964, p. 285.

⁹ Semnificativ pentru impasul în care ne găsim este faptul că încercarea de sinteză cea mai recentă se deschide cu aprecierea: „baza oștirii țării, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, era alcătuită din țăranimea liberă” (Tudor Teoteoi, *Organizarea militară*, în Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, T. Teoteoi (coord.), *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, 2001, p. 230–249).

¹⁰ Ar fi fost totuși stimulant ca dl. Rusu să discute și despre lucrarea lui Simion Câlția, *Așezări urbane sau rurale? Orașele din Țările Române de la sfârșitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, București, 2011.

¹¹ Adrian Andrei Rusu, *Dicționar de castelologie*, Cluj-Napoca, 2020, p. 209–210.

lumină, a avut o planimetrie dreptunghiulară, cu minimum două niveluri [i.e. parter și etaj, etajul fiind numit și nivelul nobil¹²], încăperi dispuse în anfiladă¹³, din care cel puțin una de dimensiuni mari (aulă), adesea cu bolți sprijinite pe stâlpi ori coloane mediane, balcoane, latrine, sobe sau șeminee...¹⁴. Înarmați cu definiția palatului, revenim îndată la palatele moldovenești din lucrare, pentru a compara trăsăturile conceptului cu descrierile arheologice. Comparația definiției cu reconstituirile propuse de către autor sugerează faptul că măcar o parte din clădirile moldovenești numite „palate” îndeplinește *doar parțial și relativ* trăsăturile specifice unui palat. De pildă, din planul curții domnești de la Suceava face parte o clădire denumită „palatul nou”, localizată lângă „palatul vechi” (p. 245, fig. 20). Din descrierea textuală a acestui „palat nou”, reținem că structurile păstrate au „suportat măcar un etaj” (p. 154), care ar fi trebuit să fie acel *nivel nobil* din definiție. Or, din reconstituirea sa (p. 245, fig. 20) se vede că presupusul nivel nobil nu are ferestre și nici balcoane, sugerând mai curând un pod spațios! Cu oricâtă bunăvoință am privi reconstituirea propusă la fig. 20, „palatul nou” tot nu are un *piano nobile*... Parterul acestui „palat nou” este extins pe parcursul secolului al XV-lea, de la trei încăperi („spații interioare”) la cinci încăperi (p. 153–154). Suntem lăsați să ne imaginăm singuri cum ar fi putut acoperi cele trei „spații interioare” – mai târziu cinci – necesitățile unui „palat”. Numai „palatul vechi” din vecinătate, mult mai modest

¹² Acesta este definit drept „etajul de clădire de favoare, avantajat prin protecție și amplasament, dar și înzestrat cu cele mai multe elemente decorative și utilități personale pentru stăpâni. Frecvent, ocupă etajul I, deasupra parterului ori peste pivnițe înalte, semiîngropate” (A.A. Rusu, *Dicționar de castelologie*, p. 198–199).

¹³ După același dicționar citat, „anfiladă” înseamnă „dispoziție în șir a unor spații (încăperi) constructive, de obicei cu destinație locativă și anexă ei, cu trecere succesivă dintr-o încăpere în cealaltă. Aranjament comun majorității corpurilor interioare din fortificații de mai mare amploare” (A.A. Rusu, *Dicționar de castelologie*, p. 16).

¹⁴ A.A. Rusu, *Dicționar de castelologie*, p. 209–210.

ca întindere (lungime 15,9 m și lățime 12,4 m, denumit și „palatul mic” – p. 152), situat lângă „turnul nou” din aceeași curte domnească, pare să aibă un balcon – o logie – la nivelul nobil. Alte detalii nu reies din carte, în privința acestui palat vechi. Pe lângă palatul din Cetatea Sucevei (care, prin faptul că *respectă toate trăsăturile*, este într-adevăr un palat¹⁵) și aceste două „palate” din curtea domnească (construcții din piatră apărute cândva „după 1400”, înainte existând la curte o „hardughie de lemn” – p. 151), numai la Suceava s-a mai identificat o construcție care „seamănă amarnic cu fundațiile unui palat” (p. 274 și fig. 28/1, la p. 253), fundații în dreptul cărora se afirmă doar că ar putea fi „sediul mitropolitan moldovean [de] lângă biserica Mirăuților”. Nu știm nici în acest caz dacă se îndeplinesc exigențele definiției unui palat. Se va obiecta fără întârziere că identificările acestor trăsături sunt îngreunate de „lacunele” și „contradicțiile” din rapoartele de săpătură (cf. p. 150–152, 154, 156, 158–159). Ce rămâne de făcut? Ar trebui să păstrăm „palate” în cazul unor urme de foste clădiri pentru care *nu putem demonstra* existența majorității trăsăturilor cerute de un „palat”? Autorul ocolește sistematic dilema aceasta. Ceea ce încercăm să spunem este că denumirile asociate unei clădiri trebuie stabilite cât mai transparent cu putință, comparând neconținut trăsăturile teoretice de manual cu rapoartele de săpătură, pentru ca cititorul să poată verifica cele afirmate și să se poată convinge *singur* de temeinicia identificării propuse. Aceasta este unica strategie pentru a convinge colegii de breaslă să renunțe la o denumire în favoarea alteia.

Cea de-a treia problemă asupra căreia stăruim este metoda abordării cantitative a artefactelor și complexelor rezultate în urma săpăturilor arheologice. În lucrarea recenzată, avem prilejul să citim numeroase aprecieri cantitative de tipul: „cantitatea mică a surselor artificiale de iluminat” (p. 183); „lamele de fierăstrău sunt rare în general” (p. 202); „biserici puține la număr” (p. 258); „sunt atât de puține biserici sigur medievale” (p. 263); „foarte puține biserici

¹⁵ Vezi reconstituirea propusă de către Radu Oltean, *Castele, cetăți și alte fortificații din România*, vol. I, *De la începuturi până către anul 1540*, ediție revăzută, București, 2020, p. 87.

medievale afectate de războaie” (p. 266); „cele mai frecvente au fost lăncile și, în subsidiar, sulitele” (p. 336); „numărul descoperirilor de pîteni moldoveni, fără să fie exagerat, este, comparativ cu oricare perioadă istorică anterioară, net superior” (p. 338); „principatul moldovean era în[tr-o] cronică lipsă de fierari” (p. 350); „spadele se regăsesc rar” (p. 359); „dovezi ale practicării țesutului par a fi mai puține decât cele din perioade mai vechi” (p. 427) etc. În multe cazuri, aceste aprecieri globale sunt livrate cititorului fără alte comentarii ori justificări. Aici, nu ne preocupă amănuntul dacă autorul are ori nu dreptate în afirmațiile sale, ci însăși metoda aplicată, prin care se caută aflarea adevărului. Asemenea aprecieri cantitative, întemeiate pe rezultatele săpăturilor arheologice, cer întotdeauna informații seriale, eșantioane reprezentative, categorii și tipologii de bunuri identificate în temeiul unui vocabular științific și metode asupra cărora există un minim consens între cercetători. Or, autorul pune în evidență la fiecare pas că mulți arheologi au răscolit pământul într-o manieră păgubitoare, că au înregistrat și publicat artefacte într-un mod deficitar, că n-au acordat atenția cuvenită detaliilor ori funcționalității fragmentelor de artefacte ori chiar unor complexe întregi, că au fost pătrunși de prejudecăți regretabile și că au comis erori de interpretare majore. Din punct de vedere metodologic, pe asemenea temelii surpate, nu se pot avansa aprecieri cu valențe cantitative – tocmai cel mai dificil tip de abordare istorică –, pe baza cărora să se poată emite pretenția de a servi unor reconstituiri istorice complexe. Când să-l credem pe autor, atunci când critică incompetența predecesorilor (*passim*) ori atunci când avansează aprecieri cantitative pe baza materialului înregistrat de către aceiași predecesori? Nu ne putem îngădui să ardem etapele.

În rândurile următoare, vom trece în revistă, în chipul cel mai succint cu putință, câteva dintre mărunțișurile discutabile regăsite în carte, urmând astfel chiar pilda autorului, ce se arată necruțător cu înaintașii săi, de dragul progresului disciplinei. De la o pagină la alta, constatăm cu mirare că Alexandru, fiul cel mare al lui Ștefan, moare în ani diferiți, fie în „1494” (p. 159), fie în „1496” (p. 271, 276), fie cândva după 1498, de vreme ce autorul vorbește despre „numirea lui Alexandru,

fiul lui Ștefan, drept «voievod», din 1498” (p. 396, n. 10). Dacă asupra lunii decesului pot exista îndoieli, în schimb anul morții lui Alexandru este, cu certitudine, 1496¹⁶. Biserica de la Războieni ar fi avut un „rost de *tropheum*” (p. 284), însă edificiul nu poate fi socotit un monument al victoriei¹⁷, de vreme ce pisană sa și cronică de curte deplâng o înfrângere militară asumată de către domnul țării. Nici interpretările mai vechi, care văd în acest monument un *martyrium*¹⁸, nu pot fi primite, întrucât, după reînnumirea osemintelor la temeliea viitoarei biserici, acestea nu au mai fost accesibile, neputând să constituie obiectul unui cult religios ori al unei venerații. În mod inexplicabil, atunci când discută „scenariul care admite funcționarea bisericilor fără decor pictat, ani, dacă nu decenii, la rând” (p. 290), autorul omite tocmai biserica abia pomenită, care nu a fost pictată niciodată. În carte se amintește, în două rânduri, că „am înregistrat nostimada potrivit căreia trupele turcești erau hrănite cu biscuiți” (p. 352) și că „istoricii noștri au avut curajul să scrie că un aliment destinat oștilor turcești în campanie (mai 1476) ar fi fost «biscuiți»!” (p. 452). Însă înaintașii care scriu cu bun temei despre biscuiții ostașilor otomani nu se referă la cei moderni, cu glazură de ciocolată, ci la ceea ce cei mai avizați observatori italieni ai lumii otomane din veacul al XV-lea numeau *biscotti*, *provisione de' biscotti*, *sacchi da' biscotti*, *vendere li biscotti*¹⁹. Acești biscuiți erau în fapt pesmeții, denumiți la noi după turcescul *peksimet*, adică bucăți de pâine foarte uscată, coapte adesea de două ori, pentru a se spori durata de conservare a produsului, în perspectiva desfășurării unor

¹⁶ P.P. Panaitescu (ed.), *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, București, 1959, p. 20, 52, 65.

¹⁷ *Tropheum* înseamnă „semn de victorie înălțat pe câmpul de luptă” (G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, 1983, p. 1251).

¹⁸ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 2001, p. 205 și nota 4.

¹⁹ *Historia Turchesca (1300–1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de Ioan Ursu, București, 1910, p. 86–87, 215, 244.

operațiuni militare îndepărtate de bazele de aprovizionare²⁰. Prin urmare, însăși denumirea de „biscuiți”, atestată de surse în cazul armatei otomane, n-ar trebui să ne supere.

Citim, în dese rânduri, despre „țărani liberi” (p. 52, 330, 343–344), însă niciodată autorul nu definește punctual conținutul pe care-l asociază acestei țărănii „libere”, mai ales în contextul istoriografic în care autorii din trecut au definit conceptul de „țărani liberi” într-un mod sensibil diferit (erau socotiți „liberi” fie cei care nu prestează clacă²¹, fie cei care au dreptul de strămutare de pe o moșie pe alta²², fie cei care sunt așezați pe moșiile domniei²³, fie cei care nu depind de un stăpân local, dar sunt supuși politic domniei²⁴, fie cei denumiți răzeși ori asimilați altor categorii sociale care apar în sursele din veacurile următoare²⁵ etc.). Nu știm, prin urmare, în ce constă libertatea țărănească în concepția autorului, iar simpla folosire a acestui concept vag în absența unei definiții nu poate produce altceva decât confuzii. În egală măsură, nu putem să nu observăm cum, relativ recent, s-au format două lumi izolate reciproc pe plan istoriografic – lumea medievistilor specializați în istoria Moldovei, care

evită conceptul de „țărani liberi”, criticându-i sever pe cei care-l întrebuințează²⁶, și lumea premoderniștilor, care îl folosesc în continuare, fără prea multe dificultăți²⁷. În consecință, tema țăranilor liberi ar merita un simpozion organizat în comun. Depășindu-i pe enigmaticii țărani liberi, la p. 61 citim că: „În 1491, chiar domnul definea comerțul Vasluiului cu un nume turcesc, «alişveriş»”, dar actul slavon invocat este păstrat numai sub forma unor traduceri românești din veacurile XVIII–XIX, astfel încât este puțin probabil ca termenul *alişveriş* să fi fost „chiar” întrebuințat de Ștefan ori de cancelaria sa.

Autorul păstrează, fără invocarea vreunui motiv anume, datarea tradițională a pisaniei de la Cetatea Albă, care consemnează „isprăvirea unor zidiri” în anul „1479” (p. 129), deși s-au scurs aproape două decenii de când a fost demonstrat că pisană cu pricina nu datează din acel an²⁸. Cunoașterea studiului profesorului Gorovei i-ar fi îngăduit autorului să elimine categoric acea teorie a unui „șantier perpetuu”, în care s-ar fi aflat Cetatea Albă. Tot la p. 129, aflăm și despre „palatul pașei”, care s-ar fi organizat după cucerirea cetăților din 1484, când este cunoscut faptul că otomanii au așezat în fruntea cetăților cucerite cadii, nu pașe²⁹. Asediile otomane din anul 1475,

²⁰ Pentru o reprezentare vizuală, vezi Priscilla Mary Ișin, *Bountiful Empire. A History of Ottoman Cuisine*, London, 2018, p. 20–21.

²¹ Alexandru I. Gonța, *Considerațiuni asupra categoriilor de țărani în Moldova veacului al XV-lea*, în Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală*, texte selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, cu un cuvânt-înainte de Ioan Caproșu, Iași, 1998, p. 69.

²² P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la mijlocul secolului al XVII-lea)*, SMIM 1, 1956, p. 68, 74, 77, 79.

²³ Ioan C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, București, 1935, p. 190.

²⁴ Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 272.

²⁵ Vasile Mihoș, *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle*, trad. par Radu Crețeanu, Bucarest, 1971, p. 9, n. 2; p. 145–165.

²⁶ De exemplu, vezi Lucian-Valeriu Lefter, recenzie la Florentina Udrea, *Structuri sociale ale țărănimii. Structuri de rudenie (secolele X–XVIII)*, București, 2009, SMIM 28, 2010, p. 331–340, cu repere bibliografice.

²⁷ Cf. Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Transmettre la terre dans les communautés montagnardes roumaines (XVIIe–XVIIIe siècles)*, RRH 44, 1–4, 2005, p. 111–128.

²⁸ Ștefan S. Gorovei, *Stemele lui Ștefan cel Mare de la Cetatea Albă*, SMIM 23, 2005, p. 217–222, pentru datarea pisaniei între a doua jumătate a anului 1476 și prima jumătate a anului 1477.

²⁹ Tursun Beg, *Tarih-i Edu-l Feth-i Sultan Mehmed-han*, în *Cronici turcești privind țările române: extrase*, vol. I (sec. XIV – mijlocul sec. XVII), întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, București, 1966, p. 78; *An Early Ottoman History. The Oxford Anonymous Chronicle (Bodleian Library, Ms Marsh 313)*, ed. Dimitri J. Kastritsis, Liverpool, 2017, p. 217–218.

asupra Cetății Albe și Chiliei, menționate adesea drept certitudini istorice (p. 75, 383), trezesc însă suspiciunea că n-au existat în realitate. Sursele par să reflecte, mai curând, puternica neliniște resimțită în lumea creștină, din spațiul italian până în Moldova lui Ștefan, în fața perspectivelor cuceririi lor de către otomani și nimic mai mult³⁰. Se notează ipoteza că, în anul 1476, otomanii au adus în Moldova „numai tunuri mici de asediu” (p. 382), deși cronica moldo-germană menționează, în dreptul asediului de la Neamț, *dye gross bychs*³¹. Pe aceeași pagină, autorul mai scrie convins: „complet «uitată» a rămas relatarea unui anume meșter Jörg din Nürnberg, care a pretins că și-ar fi început cariera de turnător de tunuri la Ștefan cel Mare, trimis fiind de către un «principe» al Bosniei”. Însă, pentru cine are bunăvoința să reia scurta cronică avută în discuție, intitulată *Geschicht von der Turkey*, unde Jörg vorbește despre viața sa, reiese limpede că acel Ștefan, pe care Jörg îl slujește în calitate de *Büchsenmeister* înainte de a fi capturat de otomani, este chiar Ștefan Vukčić Kosača (*ward ich maister Jörg gesandt zu herczog Steffan in Bossna*)³², iar nu domnul Moldovei. Ștefan cel Mare nu are nicio

legătură cu Jörg, astfel încât ipotezele care au putut decurge dintr-o asemenea identificare greșită trebuie numaidecât abandonate. Discutând despre construcția bisericilor și cetăților (p. 26–27, 30, 37, 51, 83–84), autorul susține, de pildă, că cetățile erau construite de către „oștenii Moldovei” (p. 84) și că, spre deosebire de aceste activități constructive și de fortificare, „munca la cetate” din urice s-ar fi referit numai la „aprovizionarea și întreținerea unei cetăți gata ridicate” (p. 84). Pe lângă faptul că desemnarea „lucrătorilor” de la cetate drept „oșteni” este deosebit de vagă și creează confuzie (*oșteni*, adică oameni din oaste, erau și *boierii*, care însă nu ridicau cetăți), va trebui să fim convinși că transportul materialelor pentru ridicarea și consolidarea cetăților și pentru înălțarea bisericilor lui Ștefan – piatră, pietriș de râu, lemn, pământ, nisip etc. – s-a realizat în cadrul muncilor prestate în chip cutumiar de către țărâtime. Domnul angaja doar meșterii, nu brațele umile de căraușie și de muncă.

Aflăm că doar pornirile „impulsive” ale lui Ștefan cel Mare au putut motiva „luxul de a masaca prizonieri” (p. 323). Dacă punem în perspectivă asemenea execuții, ajungem la concluzia sensibil diferită că gesturile domnului Moldovei se integrează epocii sale. De pildă, pe baza surselor păstrate, doar pentru războiul moldo-otoman al anilor 1470 se poate stabili o cronologie a execuțiilor ordonate în ambele tabere împotriva unor prizonieri de război, fapte, în general, contestate în istoriografia noastră (cf. p. 325, n. 93). După executarea de către moldoveni a unor oșteni otomani din oastea lui Süleyman pașa, la scurt timp după lupta de la Vaslui, a urmat executarea unui grup de aproximativ 160 de moldoveni (soli, iscoade, negustori), capturați de către otomani după căderea Caffei (iunie 1475) și a membrilor de sex masculin ai familiei domnitoare a Mangopului (decembrie 1475). Episoadele sunt succedate de executarea unor prizonieri de război otomani, ceruți de către solul imperial, la ordinele lui Ștefan (primăvara anului 1476). În iulie 1476, are loc torturarea și uciderea unor otomani prinși de către oamenii lui Ștefan, pentru ca, în final, din porunca sultanului

Costin Feneșan), deși autorul pare să nu știe nimic din toate acestea.

³⁰ Vezi sursele la Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 142–144.

³¹ I.C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, București, 1942, p. 46.

³² Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turkey*, [ed. Albrecht Kunne], [Memmingen], [ca. 1482/83], f. 3^v (cronică disponibilă on-line la Bayerische Staatsbibliothek, <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV023311862>, data ultimei accesări 23.06.2022). Viața și activitatea lui Jörg au făcut obiectul unei noi cercetări (Günter Prinzing, *Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmeds II., und seiner Schrift „Geschicht von der Turkey”*, în Neslihan Asutay-Effenberger, Ulrich Rehm (Hg.), *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste*, Köln – Weimar – Wien, 2009, p. 59–75). Pentru că Jörg amintește în cronica sa despre războiul dintre Ștefan cel Mare și Mehmed al II-lea, izvorul acesta a atras atenția și cercetătorilor români (Constantin I. Karadja, Nicolae Iorga,

Mehmed al II-lea, să se desfășoare executarea unor prizonieri de război moldoveni, după bătălia de la Războieni, în noaptea din 26 spre 27 iulie 1476. Firește că *nu toți* prizonierii erau executați în asemenea momente, ci se alegeau adesea cei cu barbă, mai bătrâni, cei răniți, care sângerau etc. Sursele vorbesc explicit despre această practică, în spatele căreia nu s-ar cuveni să vedem simple gesturi hazardate și „impulsive” din partea domnului Moldovei³³. Cu toate că sancționează, la rândul său, „invocarea iscăliturii boierești pe dani” (p. 443), ca fiind un obicei complet străin epocii avute în vedere și un semn de ignoranță din partea istoricilor care l-au menționat anterior, autorul a putut totuși să scrie, la p. 460, că „o garnitură întreagă de boieri” sunt „semnatori de acte solemne”. Substantivul „semnatar” are, la fel ca *signataire* din care provine, o unică întrebuintare acceptată – desemnarea unei persoane care semnează un act. Stăruim asupra faptului că boierii moldoveni nu semnau, și nu pot fi priviți ca semnând „acte solemne”, cel mult își atârnavu pecețile de ele.

Deși se referă la același izvor istoric, autorul îl numește alternativ fie *Cronica de la Bistrița* (p. 450), fie *Letopisețul anonim* (p. 461), titluri care, după cum se știe, nu sunt scrise în fruntea manuscrisului cronicii, ci reprezintă denumirile moderne sub care a fost tipărit letopisețul, de către Ioan Bogdan, respectiv de către Petre P. Panaitescu. Alternanța în același text nu se justifică. La p. 435, vom citi mai curând Fig. 1, în loc de „Fig. 46”, pentru că la Fig. 1 apare comparația cu regele Matia Corvin, amintită în propoziția respectivă (totuși, în text se vorbește succint despre îmbrăcămintea lui Ștefan voievod din *Tetraevanghelul* de la Humor, pe când în Fig. 1, de la p. 42, apare ținuta domnului dintr-o „țesătură liturgică”, pe care autorul nu o identifică, dar despre care noi știm că este dărea Răstignirii de la Putna), iar la p. 449 va trebui să ne orientăm

spre Fig. 63/10, iar nu spre „Fig. /10”, precum se indică în text. O frumoasă armă, reprezentată într-o frescă de la Humor, apare în text drept „sabie” (p. 360, Fig. 39/3), dar anexele rețin în dreptul ei o soluție nouă, hibridă – „reprezentare de spadă-sabie” (p. 391, Fig. 39/3), ceea ce nu îl împiedică pe autor să „gloseze” pe marginea acestui „tip de sabie”, a cărui „răspândire era deja notabilă și a fost surprinsă și de artiști” (p. 360). Se poate lesne înțelege că toate aceste banalități și mărunțisuri discutabile, obscure ori complet eronate, care se pot extrage din carte și care sunt inerente oricărei întreprinderi intelectuale de o asemenea amploare, nu scad întru nimic meritul principal al lucrării.

O finală și mărunță glosă se cuvine făcută în dreptul observației demne de reținut că „încă nu s-au reunit însemne de pietrari de pe ancadramentele de monumente bisericești” (p. 24). Cu această ocazie va trebui descifrat și explicat cuvântul dăltuit pe cornișa menită să apere de ploaie pisană bisericii din satul Războieni (1496): „trebuie menționată aici și descoperirea semnăturii meșterului pietrar care a scris pisană înscrisă într-un dreptunghi, pe cornișa aflată deasupra ei”³⁴.

Este de netăgăduit progresul evident pe care volumul îl aduce cunoașterii istoriei Moldovei medievale. Citind această carte, reînvățăm să gândim critic, iar faptul nu este de neglijat, mai ales într-un domeniu ca medievistica românească, unde, adesea, reluarea facilă a înaintașilor îl scutește pe urmaș să mai gândească soluții noi, cu propriul cap. Încheiem prin a ne mărturisi credința că această lucrare, cu care am fost atât de generos înzestrați, va deschide larg calea unor abordări înnoitoare și va influența în chip fericit și decisiv generațiile viitoare de cercetători.

Andrei Mirea,
doctorand, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”,
București; e-mail: andreimirea99@yahoo.com.

³³ Vezi o succintă discuție la Andrei Mirea, *Execuția prizonierilor de război moldoveni la Pârâul Alb, în 1476*, Magazin Istoric 8, 2021, p. 27–31.

³⁴ Ștefan Balș, *Restaurarea bisericii din Războieni, jud. Neamț*, RMM-MIA 44, 2, 1975, p. 70.

Frederick N. Bohrer, *Photography and Archaeology*, Exposures Series, Reaktion Books, Londra, 2011, 181 p., 91 pl.

Volumul care face obiectul prezentării noastre tratează un subiect mai puțin cunoscut în istoriografia metodologiei arheologice românești, deși tema aceasta, a raporturilor dintre arheologie și fotografie, cunoaște în prezent o extraordinară dezvoltare în literatura europeană și americană de specialitate. El face parte din seria „Exposures” a Editurii Reaktion books, care explorează istoria fotografiei din perspective tematice sau în contexte geografice specifice, incluzând volume precum: *Fotografia și Antropologia*, *Fotografia și Știința*, *Fotografia și Egiptul*, *Fotografia și Italia* etc.

Autorul este profesor de Istoria artei în cadrul Departamentului de Artă și Arheologie al Colegiului Hood din Maryland, SUA, având numeroase contribuții care privesc istoria artei și, în special, istoria fotografiei, ca receptare a Antichității, mai ales a antichităților Orientului Apropiat. Această dublă formație este probabil factorul determinant care-i permite lui Bohrer să prezinte într-o manieră sintetică și incitantă relația dintre fotografie și arheologie și, mai ales, modul în care fotografia a dus la evoluția practicilor arheologice și la percepția arheologiei în rândul publicului larg, contribuind astfel substanțial la creșterea interesului față de aceasta.

Volumul este deschis de o *Introducere* (p. 7–26), sugestiv intitulată *Imaginea ca obiect* (*The Image as Object*), în care autorul trasează liniile directoare ale analizei sale, magistral prezentate în cele patru capitole ale lucrării. Pentru Bohrer, fotografia și arheologia sunt expresii ale modernității, apariția lor aparținând aceleiași perioade și fiind generată oarecum de aceleași cauze. În registrul metodelor de ilustrare arheologică, el plasează fotografia pe primul loc, mai ales datorită impactului și răspândirii sale în rândul marelui public, considerând că nicio altă știință nu a profitat atât de mult de posibilitățile fotografiei precum o face arheologia. Mai mult chiar, Bohrer consideră că fotografia a facilitat apariția unui nou mod de a privi arheologia, înregistrarea fotografică a unui sit sau monument arheologic subliniind, în egală măsură, atât prezența ruinelor, a trecutului, cât și absența unei

părți din acesta. O fotografie arheologică este despre ceea ce a rămas și a ajuns până la noi, dar și despre ceea ce a fost și nu a reușit să ajungă până la timpul prezent. Aducând în discuție analiza lui Walter Benjamin asupra fotografiilor pariziene ale lui Atget, Bohrer compară o fotografie arheologică cu fotografia judiciară a unei crime. Lipsite de prezența umană de cele mai multe ori, la fel ca fotografiile lui Atget cu clădirile și străzile Parisului, fotografiile arheologice încearcă să prezinte și să explice ceea ce s-a întâmplat într-un anumit loc în trecut și se constituie ca dovezi a ceea ce s-a întâmplat. Mai mult chiar, ținând seama de cei peste 150 de ani trecuți de la apariția fotografiei, în foarte multe cazuri aceasta devine prin ea însăși un artefact, adăugând astfel propria biografie la istoria monumentului prezentat. Bohrer amintește de opinia lui Michael Shanks, cel care, în mai multe studii dedicate fotografiei arheologice, subliniază faptul că fotografia este un artefact, chiar unul arheologic, a cărui descoperire și înțelegere urmează aceleași căi științifice ale arheologiei, dar, în același timp, aduce în discuție procesul fantastic al înghețării clipei – „harnessing the magic of the real”. Astfel, arheologul sau istoricul nu se mai uită doar în/prin fotografie, ca într-o fereastră prin timp, ci se uită la fotografie, incluzând în analiza sa tot ceea ce ea oferă, acest mod de a înțelege fotografia arheologică, cine a creat-o, când, cum, de ce, reprezentând idei conducătoare ale cărții.

Patru capitole, bine ilustrate, abordează rolul cuprinzător al fotografiei arheologice, înregistrând contextul apariției și evoluția acesteia, permițând atât publicului larg, cât și cercetătorilor accesul la lumea arheologiei. Volumul tratează în mod sintetic relația dintre fotografie și arheologie, abordând numeroasele fațete interesante ale îndelungatei lor istorii întrepătrunse.

În primul capitol, intitulat *Știință sau Adevăr* (*Science, or Truth*) (p. 27–68), Bohrer analizează conceptul de obiectivitate în fotografia arheologică și diferențele dintre ilustrarea realității arheologice prin desen și prin fotografie. Pentru Bohrer există două etape în înțelegerea fenomenului: prima este

cea a entuziasmului și a investiției fotografiei cu obiectivitate și exhaustivitate, iar cea de a doua, care începe în perioada interbelică, este cea a înțelegerii subiectivismului fotografiei și acceptării ei ca atare în practica curentă științifică. În analiza sa, Bohrer pornește chiar de la anunțul lui Arago, privind descoperirea fotografiei din anul 1839, punctând apoi contribuțiile lui Fox Talbot și Roger Fenton, primii care arată importanța fotografiei și pentru comunicarea între cercetători și protejarea patrimoniului arheologic fragil. Importanța desenului pentru arheologie, chiar în plină epocă de avânt a fotografiei, este ilustrată cu exemple din desenele lui Frederick Catherwood, care sunt în mod judicios comparate cu opera fotografică a lui Désiré Charnay, ambele realizate în aceeași perioadă, pe parcursul cercetărilor lor din America Latină. Autorul aduce, de asemenea, în discuție și alte diferențe, apărute încă de timpuriu în fotografia arheologică, pe care le exemplifică cu imaginile produse de către Maxime du Camp și Girault de Prangey în Egipt, respectiv Grecia și Palestina. Dacă du Camp produce fotografii care introduc un stil documentar, direct, de Prangey produce imagini care au o puternică componentă artistică, evocatoare, fiind mai puțin preocupat de exactitatea inerentă oricărui demers științific. Un progres important este adus de către George Andrew Reisner, arheolog american și fotograf care inovează în domeniul fotografiei arheologice, redactând chiar și un manual de fotografie arheologică (în 1924), în care precizează foarte clar: „arheologul poate fotografia doar ceea ce a observat” – o diferență netă față de predecesorii săi, du Camp fiind scriitor, iar de Prangey artist grafic, ambii putând fi numiți, cu indulgență, arheologi amatori.

Capitolul al doilea, intitulat *Călătorie sau prezență (Travel, or Presence)* (p. 69–104), analizează modul în care prezența umană este folosită în alcătuirea unei fotografii arheologice, fie că este vorba de persoana arheologului, fie că este vorba de localnicii folosiți la săpături sau de orice alte persoane aflate în zona sitului sau monumentului arheologic fotografiat. Bohrer arată modul în care plasarea unei siluete umane în cadru sau chiar a umbrei fotografului poate potența și clarifica o imagine, dându-i sens, mai ales atunci când nu există alte repere spațiale la îndemână.

Desigur, utilizarea unei scări umane introduce o discuție despre ierarhii în fotografie și, în ultimă instanță, despre colonialism. Prezența scării în fotografie conduce la o discuție mai largă despre metodologia fotografiei arheologice, pornind, pe de o parte, de la manualul de arheologie al lui Flinders Petrie și, pe de altă parte, de la inovațiile lui O.G.S. Crawford în domeniul fotografiei aeriene. Petrie dedică fotografiei un întreg capitol în lucrarea sa, primul manual modern de arheologie, subliniind importanța acesteia, considerând că este un instrument esențial pentru documentarea științifică a cercetării arheologice. Deși ferm convins de importanța acesteia, el insistă asupra faptului că fotografia poate garanta acuratețea diverselor desene, o afirmație care arată în continuare nevoia de legitimare a arheologiei ca știință. Oarecum diferit, Crawford, al cărui citat deschide capitolul – *E mai ușor să fotografiezi un sit arheologic decât să-l descrii* –, aduce în practica arheologică o nouă dimensiune, cea aeriană, promovând astfel un tip de fotografie topografică, o radiografie a peisajului antropocentric complet lipsit de prezența umană și mult mai dependent de considerentele tehnice. Capitolul se încheie cu unele considerații privind implicațiile politice și ideologice ale fotografiei sau chiar ale fotografiilor înșiși, fiind amintiți în acest sens Stillman, fotograf expulzat din Grecia din cauza implicării lui în lupta pentru independența Greciei, sau John Marshall, cel care a refuzat pentru o lungă perioadă de timp să publice în revistele din India fotografii de la cercetările sale de la Mohenjo Daro, pentru a nu încuraja lupta pentru independență a poporului indian.

Cel de al treilea capitol, *Sensul sau Arhiva (Meaning, or the Archive)* (p. 105–140), explorează modurile în care fotografiile arheologice au fost mai întâi utilizate în publicații, arhivate și chiar transformate pentru a da sens diverselor tipuri de documentație arheologică. Plecând de la Salzmann, care în 1856 afirma că: „Fotografiile sunt mai mult decât povestiri, sunt fapte încărcate de o brutală forță concludivă”, Bohrer analizează modul în care utilizarea fotografiilor și desenele executate după fotografii au influențat primele publicații arheologice. Sunt prezentate mai multe studii de caz, între care se remarcă celebrele *Excursions Daguerriennes* (1842) și *The*

Archaeology of Rome (1874), a lui John Henry Parker. Primele practici arhivistice relative la fotografie sunt analizate prin prisma unor *corpora* importante, precum cele create pentru cercetările lor de la Ierihon și Tepe Hissar, de către John Garstang, respectiv Erich Schmidt, în perioada interbelică, în scopuri total diferite – primul creează un repertoriu fotografic și topografic detaliat al săpăturilor sale, în timp ce al doilea folosește imaginile adunate pentru impresionarea unor posibili sponsori și a autorităților locale.

Importanța fotografiei în culori, pentru arheologie, mai precis pentru o mai bună diseminare a unor descoperiri excepționale către publicul larg, este ilustrată prin discuția despre primul volum de arheologie cu fotografii color, lucrarea datorată lui Amedeo Maiuri (1886–1963), director al săpăturilor de la Pompei, care, în 1931, publică *La Villa dei Misteri*, în două volume, cel de al doilea volum făcând faimoase frescele în culori vii din această clădire. Întreaga ediție a volumului s-a epuizat rapid, mărturisind despre importanța culorii pentru publicul larg, o a doua ediție fiind publicată abia după război, în anul 1947.

La finalul capitolului este prezentat un mod diferit de utilizare a fotografiei în arheologie, mai exact în epigrafie, dezvoltat din necesitatea catalogării inscripțiilor hieroglifice de la Luxor și Karnak. Inventată de către James Henry Breasted, *the Chicago House Method* este un proces de înregistrare a hieroglifelor în 14 pași, pornind de la o fotografie, suport primar al documentației, care, în final, sfârșește prin a fi complet distrus, nu fără a fi trecut prin corecturi succesive, care asigură rigurozitatea științifică.

În ultimul capitol al cărții, *Artă sau reîncadrare* (*Art, or Reframing*) (p. 141–172), se discută despre fotografiile arheologice ca fotografii artistice, precum și despre reinterpretări și manipulări contemporane ale fotografiilor arheologice. Deși, printre caracteristicile fotografiei arheologice, se evidențiază exactitatea și claritatea, de multe ori măiestria fotografului face ca imaginile obținute să treacă granița documentarului, iar Bohrer ilustrează generos această tendință cu operele fraților Romaidis, ale lui Martin Chambi sau Alison Frantz. Specializată în arheologia Greciei bizantine și postbizantine, cu un doctorat la Columbia University, Alison

Frantz a fost, timp de 25 de ani (1939–1964), fotografa misiunii americane, care a întreprins cercetări arheologice de amploare în perimetrul Agorei din Atena, fiind autoarea unui adevărat articol-cult pentru cei interesați de fotografia arheologică. În pofida stilului său, care urmărea totdeauna să pună în valoare estetica sculpturilor fotografiate, Frantz susține, în articolul publicat în anul 1950, că: „Adevărul trebuie să primeze în fața frumuseții” (*Truth before Beauty*), ceea ce o pune cu siguranță în opoziție cu Chambi, de exemplu, ale cărui superbe fotografii de la Machu Pichu urmăresc reificarea moștenirii indigene în defavoarea documentării științifice. Interesant este și exemplul fraților Romaidis (care pentru o scurtă perioadă de timp au activat și la Giurgiu), cei ce, spre deosebire de Chambi și Frantz, pun amprenta stilului propriu asupra fotografiilor arheologice de studio, reușind să transforme piese sculpturale relativ comune în capodopere. Capitolul se încheie cu unul dintre cele mai interesante și îndrăznețe proiecte de manipulare fotografică, datorat lui Patrick Nagatani. Acesta a publicat un album de fotografie arheologică, conținând documentația Expediției Ryoichi/Nagatani, unde Ryoichi este arheologul care a făcut mai multe descoperiri senzaționale în diverse locuri de pe glob, iar Nagatani este singurul care a documentat aceste descoperiri. Fotografiile din albumul lui Nagatani prezintă diverse scene de săpătură arheologică, recreate sub forma unor diorame realiste, în care vedem apărând din pământ, la adâncimi diferite, o serie de artefacte cel puțin surprinzătoare – automobile BMW sau Ferrari. Pe lângă așa-zisele imagini de șantier, există și planșe cu obiectele găsite, aranjate tipologic, unde se amestecă unelte din silex și fragmente ceramice cu o bujie, un aparat mic de radio, un joc electronic ș.a.m.d. În mod evident, totul este o alegorie, una menită să provoace, așa cum spune chiar Nagatani, o interogație asupra modului în care fotografia creează, recrează sau sprijină diverse evenimente istorice. Prin realizările sale, Nagatani încearcă să schimbe modul în care este înțeleasă fotografia arheologică – mai puțin o fereastră în timp și realitate, și mai mult un spațiu maleabil, cu o cronologie neliniară.

Volumul este încheiat de o *Bibliografie selectivă* (p. 177–178), din păcate, și de un

Index (p. 180–184), relativ incomplet. Lipsesc, de exemplu, toponimele *Pasargadae* (p. 80, 81) și *Paionios* (p. 113, 114, 144, 145), care apar la paginile 78 și 79, respectiv 142, în formele incorecte *Pasagadae* și *Paionos*, scăpări care nu scad cu nimic valoarea operei.

Analiza lui Bohrer asupra relației dintre fotografie și arheologie este exemplară, eleganța fiind dublată de o abordare sintetică și cuprinzătoare, bine ilustrată fotografic. Fără a epuiza problematica fotografiei arheologice, volumul inventariază cu succes principalele puncte de interes și deschide

drumul către multe altele. Cartea lui Frederick Bohrer este, fără îndoială, cea mai importantă sinteză privind relația fotografiei cu arheologia, deopotrivă importantă pentru fotografii care activează în câmpul arheologiei, pentru arheologii interesați de fotografie și pentru cei care se ocupă de istoria fotografiei sau a arheologiei.

Cătălin I. Nicolae,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: nicotk@gmail.com.